

Süleyman Demirel Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Y.2003, C.8, S.1 s.141-154.

İKTİSADİ GELİŞMEDE GİRİŞİMCİLİĞİN ROLÜ- KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ: ERZURUM-DENİZLİ (II)*

(THE ROLE OF ENTREPRENEURSHIP IN ECONOMIC DEVELOPMENT: A COMPARATIVE ANALYSIS BETWEEN ERZURUM AND DENİZLİ) (II)

Ö.Selçuk EMSEN*
Ayşe İRMİŞ**
Ertuğrul DELİKTAŞ***

ÖZET

Girişimcilik taşıdığı özellikleri ile bölgesel gelişmenin temel taşlarından biridir. Girişimciliği ekonomik gelişme ile ilişkilendirmek, mikro ve makro değişkenler arasında bağlantı kurmak anlamına gelir. Endüstriler, bölgeler ve ulusal ekonomiler düzeyinde birçok girişimcilik faaliyetinin yeni deneyimlerin mozaiğini oluşturur. Son yıllarda ekonomik gelişmede girişimciliğin rolü, yeni bakış açıları ile gündeme gelmiştir. Bu çalışma, şehirlerin ekonomik gelişmesinde girişimciliğin rolünü, işadamlarının girişimcilik konusundaki anlayışlarını ve girişimciliği incelemektedir. Bu sebeple Erzurum ve Denizli'deki imalat sanayi firmalarının girişimcilik faaliyetleri hakkında veri toplamak için anket metodu kullanılmıştır. Çalışmanın birinci amacı, şehirlerin hızlı endüstrileşme sürecinde işadamlarının düşüncelerini ve girişimcilik aktivitelerini belirlemektir. İlaveten her iki şehirde faaliyet gösteren girişimcilerin yatırım-tasarruf kararlarını, finans kaynaklarını ve kültürel kodlarını belirlemektir. İkinci amaç, Erzurum ve Denizli'deki girişimcilerin davranış ve anlayışlarını karşılaştırmaktır. Üçüncü amaç, bu şehirlerin ekonomik gelişmesi ile girişimcilik arasında bir bağ kurmaktır. Bu iki şehri ele almanın ana nedeni, 1970'li yıllarda yaklaşık olarak aynı gelişme seviyelerine rağmen, 1990'lı yıllarda iki şehir arasında artarak –Erzurum aleyhine, Denizli lehine- ortaya çıkan gelişme farklılığıdır.

Entrepreneurship is 'at the heart of' national advantage' and can be attached to the determinants of his 'diamond'. Linking entrepreneurship to economic development also means linking the individual level to the firm and the macro level. At the aggregate level of industries, regions and national economies the many individual entrepreneurial actions compose a mosaic of new experiments. In recent

* Bu çalışma Ortadoğu Teknik Üniversitesi IV. Uluslararası Ekonmi kongresinde tebliğ olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

*** Yrd. Doç.Dr., Pamukkale Üniversitesi, İ.İ.B.F., Yönetim ve Organizasyon Bölümü Öğretim Üyesi.

Yrd. Doç.Dr., Ege Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

years renewed attention has been given to the role of entrepreneurship in economic development. Our paper examines the entrepreneurship, the understanding of entrepreneurship of businessmen and the role of entrepreneurship in economic development of the cities, Erzurum and Denizli. For this reason, a questionnaire method is used to collect data about entrepreneurial actions of the manufacturing firms in both cities. A first goal of this paper is to determine the entrepreneurial activities and thoughts of businessmen in the rapidly industrialization process of cities. Further, it is aimed to determine the saving-investment decisions, financial sources, and cultural codes of the entrepreneurs in both cities. A second goal is to compare the understanding and behavior of entrepreneurship of the businessmen in Erzurum and Denizli. A third goal is to link between entrepreneurship and economic development of these cities. The main reason for analyzing these cities is that Erzurum, one of the largest cities of the Eastern Anatolia Region, and Denizli, which has recently rapidly industrialized city in the Aegean Region had approximately same development level in 1970s, however, the development level of these cities changed in 1990s and the development gap continues to increase in these cities.

5.2. Girişimciliği Etkileyen Faktörler

İş kurmada etkin olan faktörler (Tablo 8), teşebbüs sahiplerinin “learning by doing” diye de ifade edilen “iş yaparak öğrenme” mekanizmasıyla mı, yoksa girişimciliğin genel özelliği olan risk üstlenme özelliği ile mi iş kurmaya yöneldiklerini ortaya koyar.

Tablo 8: İş Kurmada Etkin Olan Faktörler

	Denizli		Erzurum	
	M.F.	N.F.	M.F.	N.F.
İş Babamdan Kaldığı İçin İşe Alışkırdım	33	34.7	31	38.8
Daha Önceden Bu İşte Ücretli Olarak Çalışmıştım	9	9.5	15	18.8
Bu Faaliyet Kolunda Yüksek Kazanç Elde Edildiğini Gözledim	10	10.5	5	6.3
Farklı İllerdeki Bir Yatırımı Kendi İlimde Gerçekleştirmek İstedim	5	5.3	11	13.8
Başka İş Sahası Bulamadım	1	1.1	2	2.5
Geleceğimi Daha Çok Bağımsız Çalışmada Gördüm	7	7.4	8	10.0
İlde Üretim Sahasında Önceden Yapılan Yatırımların Kolaylık Sağlayacağını Düşündüm	26	27.4	6	7.5
Toplam	91	95.8	78	97.5

Tablo 8’den de görüldüğü gibi her iki ilde de işin babadan kalmış olması ve daha önceden o iş kolunda çalışılması faktörleri toplandığında (Denizli’de %44.2, Erzurum’da %57.6 oranında) girişimde bulunurken “iş yaparak öğrenme” faktörünün etkili olduğu görülmektedir. Buna ilaveten, farklı illerdeki bir yatırımı kendi illerinde gerçekleştirme isteğinin varlığı ve ilde üretim sahasında önceden bu konuda yapılan yatırımların kolaylık sağlayacağı düşüncesi yukarıda “iş yaparak öğrenme” faktörlerine eklendiğinde Denizli’de %76.9, Erzurum’da %78.9 oranında bir taklidin olduğu ortaya çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle, her iki ilde de girişimciliğin taklide dayalı ve geleneksel bir yapı arz ettiği sonucuna ulaşılabilir.

Modern anlamda girişimci; emek, sermaye ve doğal kaynaklar diye ifade edilen üretim faktörlerini bir araya getirerek, üretim faaliyetlerde bulunan ve bunun karşılığında da kâr elde eden kişidir. Geleneksel olarak girişimci çoğunlukla işletme sermayesinin de sahibi olduğu için girişim faktörü, sermayenin içerisinde kabul edilir ve ayrı bir faktör olarak ele alınmaz¹. Bu tanımlamadan hareketle iki ilde girişimcilik fonksiyonlarını icra edenlerin, sermaye temini açısından modern bir fonksiyona mı, yoksa geleneksel bir fonksiyona mı sahip olup olmadıkları, işletme sahiplerinin sermayelerinin ilk kaynağına ilişkin soruya verdikleri cevapla belirlenmeye çalışılmıştır (Tablo 9).

Tablo 9: İşletme Sahibinin İlk Sermayesinin Kaynağı

	Denizli		Erzurum	
	M.F.	N.F.	M.F.	N.F.
Babamdan Kaldı	30	31.6	35	43.8
Arazilerimi Sattım	4	4.2	-	-
Yurt Dışında Tasarruf Ettim	10	10.5	1	1.3
Ortaklık Kurdum	39	41.1	11	13.8
Kendim Çalışarak Kazandım	1	1.1	32	40.0
Devletten Kredi Aldım	7	7.4	-	-
Bankalardan Kredi Aldım	3	3.2	1	1.3
Toplam	94	98.9	80	100.0

Modern unsur olarak girişimciliğin sermayenin ilk kaynağının “ortaklık kurma”, “devletten kredi alma” ve “bankalardan kredi alma” şeklinde bir yığılma göstermesi beklenirken; geleneksel girişimciliğin unsur olarak “babadan kalma”, “arazileri satma”, “yurt dışında çalışma” ve “kendisi çalışarak kazanma” şıklarına yoğunlaşma göstermesi beklenir. Denizli ilinde modern anlamdaki faktörlerle işletme sermayesini oluşturan girişimci nispeti %51.8 iken, bu oran Erzurum ilinde %15.1’dir. Diğer bir ifadeyle rakamlar, Erzurum’a göre Denizli’de daha risk üstlenici ve girişimciliği gerektirici bir yapılanmanın olduğuna işaret etmektedir. Bir başka açıdan olaya bakıldığında, her iki ilde de bankadan ve devletten kredi alma durumunun çok düşük oranlarda çıktığını görebiliriz. Özellikle Erzurum’da anketimize katılan girişimcilerden hiç biri devletten kredi almazken, bankalardan sadece bir kişi kredi almıştır. Bu doğrultuda, her iki ilde de Weberian anlamda girişimcilerin muhafazakar değerlere sahip olarak sadece öz kaynak kullandıklarını ve başka yerlerden kredi almak yerine kendi kaynaklarıyla hareket etmeyi daha güvenilir buldukları söylenebilir. Aynı zamanda, Erzurum’daki girişimcilerin %83.8’i (Tablo 9) işlerini kurarken ya babadan kalanı ya da kendileri çalışarak kazandıklarını kullanmışlardır. Ortaklık kurma oranı sadece %13.8’dir. Açıktır ki; Erzurum’da anketimize katılan girişimcilerin büyük bir çoğunluğu işletmelerini kurarken kendilerine sermaye katkısında bulunabilecek kendileri dışındaki kaynaklara yeterince güvenmemektedirler.

¹ Halil Seyidoğlu, *Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük*, Güzem Yayınları, Ankara, 1992, s.308.

Yabancı sermaye ile yapılacak ortaklıklara bakış açısı, girişimciliğin bir diğer önemli boyutudur. Lokal düşünmekten çok global düşünen, büyüyebilmek için kendi gücü ve becerisini başkalarının güç ve becerileriyle, özellikle kendinde olmayan vasıflara sahip kişilerin güç ve becerileriyle birleştirmeyi göze alabilen girişimcinin modern tanımlamaya uyduğu kabul edilir. Bu bağlamda, yabancılarla işbirliğine gitmek ve ortaklıklar kurmak, öncelikle teknik bilgiye ulaşmayı sağlar, pazar payını genişletir, girdiye kolayca ulaşabilme olanağı sağlar ve verimliliği yükseltir. Yabancı sermaye ile yapılacak ortaklığın genel anlamda ülke menfaatini zedelemesi görüşü, lokal düşünmenin bir yansımasıdır. Ancak bunun tek istisnası, dış ticarete koruyuculuğun nedenleri arasında gösterilen ulusal güvenlik argümanıdır². Tablo 10'da girişimcilerin yabancı sermaye ile ortaklığa bakış açıları verilmiştir.

Tablo 10: Yabancı Sermaye ile Yapılacak Ortaklıklara Bakış Açısı

Nedenler Önem Seviyesi	Ülke menfaatine olumsuz etki		Teknik bilgi sağlar		Pazar Payını genişletir		Girdiye ulaşabilme kolaylığı sağl.		Çalışma verimliliğini yükseltir		Diğer	
	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.
1	5	3	41	33	37	24	4	4	5	8	1	6
2	1	1	18	9	38	29	8	15	18	12	1	-
3	-	1	11	4	9	8	23	25	28	15	3	-
4	-	1	3	12	-	1	8	6	18	19	-	-
5	10	19	-	-	-	-	-	1	2	1	1	-
6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3
Toplam	16	25	73	58	84	62	43	51	71	55	7	9
%	16.8	31.3	76.8	72.5	88.4	77.5	45.3	63.8	74.7	68.8	7.4	11.3
Ki-Kare	3.485 (4)		10.958 (3)		1.763 (3)		2.839 (4)		4.219 (4)		9.469 (4)	

Yabancı sermaye ortaklığına bakış açısı hem Denizli'de hem de Erzurum'da paralellik göstermiştir. En önemliden en önemsiz doğru yabancı sermaye ile ortaklığın yansıması sırasıyla; teknik bilgi sağlar, pazar payını genişletir, çalışma verimliliğini yükseltir, girdiye ulaşabilme kolaylığı sağlar ve ülke menfaatlerini olumsuz etkiler şeklinde sıralanmıştır.

Özellikle teknik bilgi sağlar şıkkının birinci derecede öncelikli kabul edilmesi, Denizli'de %88.4, Erzurum'da ise %77.5 oranında girişimci, yabancı sermaye ile yapılacak ortaklığın kendilerine pazar payı sağlayacağını ifade ederken, teknik bilgi sağlayacağına dair düşünceye iş adamlarının %76.8'i Denizli'de %72.5'i Erzurum'da katılmışlardır. Frekans dağılımı açısından ise birinci derecede yabancı sermayenin teknik bilgi sağlar şıkkı önemli kabul edilmiştir (ki-kare dağılımı açısından Denizli ile Erzurum'daki girişimcilerin derecelendirmelerinde farklılık gözlenmiş, bunun dışındaki faktörlerde benzeri bir dağılımın olduğu görülmüştür). Bu durum Türkiye'nin

² Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama*, Güzem Yayınları, İstanbul, 1996, ss:112-113.

teknik açıdan olumsuzluğunun farkında olmasının bir göstergesidir. Teknik açıdan zayıf oluş, ancak kendinden güçlü olanlarla herhangi bir taassuba yönelmeden işbirliğini gerektirir. Bu olgu modern anlamda girişimciliğin temel göstergesidir. Her iki ilde de aynı davranış kalıbının var olduğu gözlenmiştir. Diğer taraftan yabancı sermaye ortaklıklarının pazar payını genişleteceği düşüncesi, yabancılarla ortaklığın bir diğer yansımasıdır. Çünkü üretilen ürünü dışarıda pazarlama ve pazar bulma güçlükleri, yabancı ortaklarla daha kolay aşılabilmektedir. Bununla aynı zamanda piyasa araştırmasını daha kolay yapabilmeye olanağına da kavuşulabilir.

Girişimcilikte mevcut durumu en iyi şekilde değerlendirmek ve ona göre strateji tayin etmek önem arz eder. Çünkü girişimci özellikle yenilikler peşinde koşan kişi olarak tanımlandığında, yenilikleri işletmesine adapte etmede karşısına çıkan fırsatları değerlendirebilir. Bu çerçevede girişimci, faaliyette bulunduğu iş kolunda kamunun sağladığı kolaylıkları-teşvikleri bilen ve onlardan yararlandıranıdır. Diğer taraftan teşvikler hakkında bilgi sahibi olmama, girişim-cilikten uzak kalmanın bir göstergesi olarak kabul edilir. Benzer şekilde işletme için mevcut teşviklerin uygun olmadığı düşüncesi, ya teşvikler konusunda yeterince bilgilenememenin ya da kamunun teşvik sistemine bölgesel ayrımcılık yapmasının sonucudur. Teşviklerin işletme için uygun olmadığı düşüncesinin ikinci boyutu ile örtüşen bir diğer yapı da teşvik maliyetlerinin yüksekliği düşüncesidir. İşletmelerin lokal kalmasına paralel küçük işletme olarak kalmaları, yukarıda da belirtildiği gibi, ölçek ve düşük kâr sorununu beraberinde getirmektedir. Düşük kâr marjları ile çalışan işletmelerde gözlenen durum ise, alınan teşvikin maliyetine katlanamama veya üstesinden gelinememe sorununu yaratır ve girişimciye teşviklerden yararlanma konusunda caydırıcı etki yapar. Teşviklerden yararlanma konusunda bir diğer olumsuzluk, teşviklerin yoğun bürokrasi gerektirmesi ve bu durumu aşmak için de siyasilerle çıkar ilişkisine yönelmeyi kaçınılmaz kılmıştır. Bu etkenlerin bir bütün olarak yansıması da teşvikler konusunda girişimcinin hiçbir ümidinin kalmaması şeklinde bir sonuca yol açar. Gerekçeleri ile belirtilen teşvik almama nedenleri, Denizli ve Erzurum illeri açısından aşağıdaki şekilde özetlenmiştir.

Tablo 11: Teşvik Kredisi Al(a)mama Nedenleri

Nedenler Önem Seviyesi	Bilgi sahibi olmama		İşlet. uygun olmadığı düşüncesi		Yoğun bürokrasi		Maliyetinin yüksekliği		Siyasi. çıkar ilişk. girmeme eğilimi		Teşvik konusunda hiçbir ümit olmaması	
	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.
1	4	4	14	15	12	22	3	4	4	7	4	6
2	3	1	4	2	6	12	8	13	4	14	2	9
3	-	1	2	4	4	5	3	8	8	10	5	11
4	-	3	2	3	4	2	1	6	2	6	3	4
5	-	2	3	9	-	1	5	4	1	1	2	5
6	6	12	-	2	-	2	-	3	2	1	-	-
7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	13	23	25	35	26	44	20	38	21	39	16	35
%	13.7	28.8	26.3	43.8	27.4	55.0	21.1	47.5	22.1	48.8	16.8	43.8
Ki-Kare	6.742 (5)		5.041 (5)		4.380 (5)		5.204 (5)		3.879 (5)		1.689 (4)	

Teşvik kredisi almayan girişimcilerin öncelikli sebeplerini yoğun bürokrasi şikâi oluşturmaktadır. Erzurum'da ikinci derecede önceliği, birinci derecede önceliği alan şikâi ile uyum gösteren siyasilere çıkar ilişkisine girmeme eğilimi almıştır. Dağılım açısından mantıklı bir sıralamanın olduğu Erzurum'da, girişimciler teşvik alabilmek için karşı karşıya kaldıkları yoğun bürokrasinin siyasilere informel-ahlak dışı yollarla aşılabilceği kanaatinde idirler. Denizli'deki girişimciler açısından ikinci derecede önceliği teşviklerin işletme için uygun olmadığı düşüncesi alırken, bu alternatif Erzurum'daki girişimcilerce üçüncü sırada önemli bulunmuştur.

Teşvik sistemi açısından da ekonomik kalkınmanın temel amacı piyasa güçleri olmalıdır. Dolayısıyla bütün politikalar bu güçleri uarmaya yönelmelidir. Piyasa güçlerinin temel aktörleri ise girişimcilerdir. Türkiye'nin kalkınmasında ülke insanında bu ruhun geliştirilmesi esastır. Çünkü ulusal kalkınma üzerine yapılan çalışmalar göstermiştir ki, zor fiziki ve coğrafi şartlara sahip olan ülkeler, eğer oradaki insanlar “know-how” ve “inisiyatif”e sahipse, kısaca girişimcilik yeteneğine, refaha kavuşabilmektedirler. İspanya, Almanya ve İsviçre karşılaştırmalı avantajın tabiatın ziyade, insanlar tarafından yaratıldığını gösteren örnek ülkelerdir. Bir diğer örnek Amerikan ekonomik büyümesidir. E. F. Denison'un çalışması, ABD'nin fert başına gelir artışında (1929-1962) açıklanmayan önemli bir kısım bilgi, yönetim becerisi ve girişimcilik gibi kurumsal faktörlere bağlanmaktadır³. Kalkınmada bu derece önemli bir unsur olan insan-girişimcilik faktörünün kamu eliyle yıldırıcı-yatırım yapmadan vazgeçirici açık ve net (teşvik) olmayan politikalarıyla değil, anlaşılır ve ulaşılabilir politikalarla desteklenmesi önem arz eder. Tablo 11'de toplam sütununa bakıldığında, ankete katılanlardan teşvik kredisi al(a)mayan iş adamlarını tespit edilmiş olabilir. Açıktır ki; Erzurum'da teşvik kredisi al(a)mayan girişimci sayısı Denizli'ye göre daha çoktur. Genel yüzde dağılımlarına bakıldığında, devletle olan ilişkilerden uzak durma eğiliminin yüksek olduğu da ortaya çıkmaktadır. Toplam cevaplayanlar içerisinde ilk iki önem seviyesinde sebep gösterilen hususlar değerlendirildiğinde, sonuçlar daha belirgindir.

İşletmeyi büyütememe, girişimcilerin karşılaştığı en önemli problemler arasında yer alır. Ancak işletmeyi büyütememede karşılaşılan zorlukların farklılığı, girişimcilik yetersizliği olarak ileri sürülebilecek içsel faktörlerden mi, yoksa girişimciyi aşan, dolayısıyla dışsal olarak kabul edilen faktörlerden mi kaynaklanıp kaynaklanmadığı önem arz eder. Bu ayrımı sağlayacak uygulama sonuçları Tablo 12'de verilmiştir.

³ E. F. Denison, *Accounting for United States Economic Growth 1929-1969*, Washington, DC. 1974, s:12.

Tablo 12: İşletmeyi Büyütememenin Önündeki Engeller

Nedenler Önem Seviyesi	Finansman yetersizliği		Kalif.Elem. yetersizliği		Yenilikleri takip etme zorluğu		Büyümenin getirdiği riskler		Devlet politikaları (vergi vb.)		Pazarın sürekli değişmesi	
	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.
1	36	44	6	8	4	2	13	7	26	8	6	5
2	12	9	16	22	6	6	21	12	15	11	18	10
3	5	4	19	9	6	10	9	12	16	20	14	7
4	9	2	7	6	2	10	8	9	3	12	8	3
5	-	1	7	4	9	7	2	6	6	7	5	10
6	4	2	2	3	10	5	1	4	2	4	7	13
7	1	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-
Toplam	67	62	57	52	38	40	54	51	68	62	58	48
%	70.5	77.5	60.0	65.0	40.0	50.0	56.8	63.8	71.6	77.5	61.1	60.0
Ki-Kare	8.280 (6)		5.682 (5)		9.872 (6)		9.464 (6)		16.491 (5)		9.591 (5)	

Her iki il açısından da işletmeyi büyütememede karşılaşılan en önemli güçlük, finansman yetersizliği olarak belirtilmiştir. Ancak sıralamada birinci önceliği alan bu etken, ağırlık veya şiddet olarak Erzurum'da daha belirginlik göstermektedir. Şöyle ki; Erzurum'daki müteşebbislerin mutlak frekans olarak 44'ü, nispi frekans olarak %55'i finansman yetersizliğini büyütememede birinci engel olarak görürlerken; Denizli'deki müteşebbislerin mutlak frekans olarak 36'sı, nispi frekans olarak %37.9'u finansman yetersizliğini büyütememede birinci engel olarak görmüşlerdir. Burada dağılımın şiddetinin Denizli'ye göre Erzurum'da yüksek olması, işletmecilik faaliyetlerinde Erzurum orijinli girişimcilerin finansman sorununu aşamadıkları, daha çok kendi olanaklarıyla bu sorunu aşmaya çalıştıkları ileri sürülebilir. Bu durum karşısında söylenebilecek olan sav, Erzurum'daki girişimcilerin geleneksel yaklaşımla hareket ettikleridir.

Büyütememede ikinci derecede önemli etken olarak Erzurum'daki girişimciler kalifiye eleman yetersizliğini öne sürmüşlerdir. Ülkeler bazında dünyanın gelişmiş bölgelerindeki büyük şehirler, gelişmeye bağlı olarak yani beşeri sermayeyi diğer gelişmemiş ülkelerden çekmekte ve kendi bünyelerinde masnetmektedirler. Bunun en çarpıcı örneğini insanların kırsal ve tarımsal alanlardan şehir merkezlerine doğru göç etmesi oluşturur. Bu göç unsuru gelişmiş ülkelerde 1800'lü yıllarda gündeme gelmişken, gelişmekte olan ülkelerde 20. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır⁴. Ancak kır-kent göçü olgusu kalifiye elemanın kendini daha iyi değerlendirebildiği gelişmiş illere doğru olmaktadır. Çünkü beşeri sermayenin en iyi şekilde değerlendirildiği kentler daha üretken olup, daha fazla nüfusa, yüksek ücretlere, rantlara ve fert başına daha yüksek sermayeye sahiptirler⁵. Bu durum adeta negatif kentleşme olgusu yaşayan Erzurum'da daha da derinleşmektedir. Diğer

⁴ World Atlas, 1998.

⁵ I. Wallerstein, "Ulusal ve Uluslararası Göçün Eğitimsel Sonuçları", **Toplum ve Göç, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiriler Kitabı**, 1998, ss:591-597.

tarafından söz konusu olumsuzluğun bir diğer yansıması da Erzurum'da bulunan Atatürk Üniversitesi'nin verdiği muazzam beyin göçü olgusudur⁶.

Diğer taraftan Denizli'deki girişimciler devlet politikalarının, özellikle vergi, sigorta ve teşvik sistemindeki yanlış uygulamaları ileri sürmüşlerdir. Büyümemenin önünde görülen üçüncü problem, ikinci derecedeki sıralamanın yer değiştirmiş halidir. Yani Denizli'deki girişimciler büyümemede üçüncü etken olarak kalifiye eleman yetersizliğini; Erzurum'daki girişimciler ise devlet politikalarını göstermişlerdir.

Özellikle iki ilde de finansman yetersizliğinin birinci derecede büyümemeye engeli olarak görülmesi, finans sisteminin enflasyona bağlı olarak yüksek faizlerle çalışmasına bağlanabileceği gibi, yukarıda da ifade edildiği üzere, finansman problemini kendi iç bünyelerinde çözmeye çalışmaktan da kaynaklanabilir. Ancak her 1.4 yılda bir değişen hükümetlere bağlı olarak ortaya çıkan siyasal istikrarsızlık ve bunun beraberinde getirdiği ekonomik çalkantı, şüphesiz öncelikle enflasyon-faiz sarmalının doğmasını kaçınılmaz hale getirmektedir. Bu durumda ortaya çıkan yüksek faizler ise girişimcileri finans sistemine bağlı olarak gelişmekten-büyümekten alıkoymaktadır. Dolayısıyla mevcut bu durumun yapısal bir bozukluğa bağlı olduğu, dolayısıyla dışsal bir özellik arz ettiği söylenebilir.

Kalifiye eleman yetersizliği de bir diğer dışsal faktördür. Burada faaliyette bulunulan sektörün yeterince büyümemesi, işletmelerin ihtiyaç duyduğu kalifiye eleman arzını kısıtlamaktadır. Sorun, dışsal ekonomilerden kaynaklanmaktadır. Çözümlemede ekonominin ihtiyaçlarına uygun eleman yetiştirilmesini sağlayacak bir eğitim programı planlamasının olmamasıdır. Fakat işletmelerin de araştırma-geliştirmeye öncelik vermeyen hazırcı politikaları mevcut sorunu derinleştirmektedir. Dolayısıyla büyümeyi sağlamak için kendi elemanını yetiştirme görevi, modern anlamda girişimcinin temel fonksiyonlarından biri olduğu dikkate alınır, bu anlamda iki ilde de yeterli seviyede girişimcilik vasfının oluşmadığı öne sürülebilir.

Devlet politikalarının ve özellikle vergilerin aşırı yük olması, girişimciliği baltalayan faktör olarak görülebilir. Üretim faaliyetlerinin cezalandırılması değil, ödüllendirilmesi gereğinin algılandığı bir dünyada, girişimcilik faaliyetlerini ödüllendirici-teşvik edici dünya politikalarının Türkiye'ye adapte edilmesi gerekliliği vardır. Girişimcinin kendisinden ziyade kamudan kaynaklanan büyümemeye sorunu, doğrudan dışsal kabul edilir.

Erzurum ve Denizli'deki girişimcilerin Türkiye'de girişimcilik öğesini engelleyen faktörlere ilişkin bakış açıları aşağıdaki gibidir.

⁶ Ö. Selçuk Emsen, "Atatürk Üniversitesi'nde Beyin Göçü Olayına Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 3-4, 1994, ss.283-299.

Tablo 13: Türkiye’de Girişimcilik Ögesini Engelleyen Faktörler

Nedenler Önem Seviyesi	Devletin uyg. yan. ve ceza. politikalar		Sosyo-kült. Sist. bağlı bireysel. gelişememe		EğitimKur. girişimcilik ruhu için yetersizliği		İş hayatından kopuk eğitim		Çekememe kıskançlığa bağlı engeller		Diğer	
	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.
1	57	47	12	7	10	7	11	4	2	12	1	3
2	8	14	13	22	29	18	20	6	17	15	-	1
3	5	6	20	8	18	21	22	19	10	8	2	1
4	6	1	5	11	6	12	12	16	14	9	-	-
5	3	3	7	7	4	4	3	11	16	15	-	-
6	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	2	5
Toplam	79	71	57	56	67	62	68	56	60	59	5	10
%	83.2	88.8	60.0	70.0	70.5	77.5	71.6	70.0	63.2	73.8	5.3	12.5
Ki-Kare	5.850 (4)		12.015 (5)		5.149 (4)		15.148 (4)		9.602 (5)		2.196 (3)	

Her iki ildeki işletmeciler, Türkiye’de girişimciliğin yeterince gelişmemesinde en önemli faktör olarak devletin yanlış ve cezalandırıcı politikalarını göstermişlerdir (Tablo 13). Türkiye’de mali disiplinin sağlanamamasına paralel olarak uygulanan vergi ve benzeri politikaların teşebbüs faaliyetlerine olumsuz etkide bulunduğu fikri üzerine yoğunlaşma söz konusudur. Diğer taraftan kamunun borçlanma gereğine bağlı olarak yüksek faizlerle devletin borçlanmaya yönelmesi, rantiyelerle ifade edilen bir sınıfın doğmasına da yol açmıştır. Herhangi bir risk olmaksızın, böylesi bir tatlı kazanç olgusunun yaratıldığı Türkiye’de mal ve hizmet üretip, onu pazarlamaya yönelme işi hem zahmetli hem de riskli olmaktadır. Dolayısıyla mevcut girişimciliği besleyecek öge, kamunun kendini disipline etmesiyle doğal bir süreçte ortaya çıkacağına ilişkindir.

Ayrıca Türkiye’deki eğitim sisteminin girişimcilik ruhunu törpüleyici bir yapıda olduğu ve iş hayatından kopuk ve statik bir eğitim verdiği savları, girişimciliğin gelişmemesinde ikinci ve üçüncü sırayı alan faktörler olarak gösterilmiştir. Eğitim sisteminde yapılacak reformla, şikayet unsuru olan ezbere dayalı ve kişiliği baskı altına alıcı bir yapıyı değiştirmek suretiyle söz konusu olumsuzluğun elimine edilmesi mümkündür. Girişimciliğin gelişmemesinde dördüncü sırayı çekemezlilik ve kıskançlığa bağlı olarak girişimcilerin davranması ve beşinci sırayı sosyo-kültürel sisteme bağlı olarak bireyselliğin gelişmemesi almıştır. Kamudan kaynaklanan üç olumsuz faktörün giderilmesiyle toplumsal yapıda gözlenen bu son iki olumsuzluğun tedrici olarak ortadan kalkacağı düşünülebilir. Uzun vadeli bir programlamanın sonucu olabilecek böylesi bir politika değişikliği, şüphesiz daha sonraki nesiller için yaratıcılığın gelişmesine katkıda bulunacaktır.

5.3. Girişimcilerin Dünyadaki Gelişmelere Bakış Açılı

İki ildeki işadamlarının dünyada yapılan yatırımlar ve girişimcilik ruhu ile Türkiye'deki girişimciliği karşılaştırmaları istenmiş ve bu tür mukayese sonucu elde edilen sonuçlar aşağıdaki tablo ile özetlenmiştir.

Tablo 14: Girişimcilerin Dünyadaki Gelişmelere Bakış Açılı

Nedenler Önem Seviyesi	Dünyaya yetişmemiz imkansız		Dışa kapanırsak, gelişebiliriz		Bizim iç piyasamız bize yeterli		Dünyaya rekabette yetişebiliriz		Reka. dışa yön. strateji başarılı olur		Diğer	
	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.	Dnz.	Erz.
1	7	19	1	3	-	4	53	35	29	14	2	2
2	1	2	-	4	1	5	32	23	48	28	1	-
3	6	5	7	6	1	8	1	6	7	11	9	4
4	1	2	2	11	7	8	-	2	-	4	-	-
5	4	12	3	4	3	5	-	-	-	1	-	1
6	1	-	1	1	-	2	-	-	-	-	1	1
Toplam	20	40	14	29	12	32	86	66	84	58	13	8
%	21.1	50.0	14.7	36.3	12.6	40.0	90.5	82.5	88.4	72.5	13.7	10.0
Ki-Kare	5.208 (5)		7.079 (5)		7.042 (5)		8.237 (3)		12.027 (4)		2.897 (4)	

Burada genel anlamda iki fikir üzerine yoğunlaşma söz konusu olmuştur. Bu fikirlerden ilki, dördüncü seçenekte yer alan “dünyadaki yatırımlar ve girişimcilik ruhu bize göre çok ileride, fakat dünyaya açıldıkça gelişebilir ve biz onlara ulaşabiliriz” alternatifi ile beşinci seçenekte yer alan “yabancı yatırımcılar gibi rekabetçi ve dünya pazarına yönelik uzun vadeli bir strateji ile girişimcilik yapılırsa, onlardan daha başarılı oluruz” alternatifleri liberal düşünce orijindir. Diğer fikir ise birinci seçenekte yer alan “dünyadaki hızlı gelişimin çok gerisindeyiz ve yetişmemiz tamamen imkansız” alternatifi, ikinci seçenekte yer alan “kendi içimizde kalır ve dışarıyla ilişkilerimizi azaltırsak, gelişebiliriz” alternatifi ve üçüncü seçenekte yer alan “dünyadaki gelişmeler bizi ilgilendirmez ve biz onlarla rekabet etme durumunda değiliz” alternatifleri ise korumacı-müdahaleci düşüncenin bir yansıması olarak kabul edilebilir.

Denizli ve Erzurum'daki işadamlarının büyük bir çoğunluğunun ilk fikir üzerinde ekseriyetle mutabık kaldıkları gözlenmiştir. Globalleşmenin yaygınlaştığı bir dünyada olması gereken de zaten budur. Her iki ildeki işletmecilerin dışa açık, rekabetçi yapıyı savunmaları, süregelen trendin gerisinde olmadıklarının bir göstergesidir. Diğer taraftan her iki ildeki girişimcilerin ikinci gruba çok az seviyede yığılmış olmaları, zayıf oluşlarının bir göstergesi konumundadır. Özellikle otarşi diye de ifade edilen kendi içimizde kalmamız ve dışarıyla ilişkilerimizi azaltığımızda gelişebileceğimizi savunanların nispetlerinin az oluşu, Türkiye'deki girişimciliğin geleceği açısından ümit vericidir. Ancak bu alternatifin Erzurum'daki işadamlarında nispi olarak yüksek olması, zayıf işletmelerin korumacılık davranışlarının bir yansımasıdır ve Denizli ile mukayese edildiğinde, bu ilde daha zayıf bir girişimcilik yapısının olduğu

görülmektedir. Asıl olan, üretimi yığınla-kitlevi bir şekilde yapabilme ve bu ürünleri daha geniş pazarlara sunabilmedir.

6. SONUÇ

Yeni bin yıl yaratıcılığı, atak olmayı, faaliyete geçmeyi, işbirliğine yönelik girişimi ön plana çıkarırken, ülkeler ve hatta bölgeler arasındaki farkı da kaynakların etkin kullanımına bağlı olarak açmaktadır. Bu gün elindeki mevcutları en etkin şekilde değerlendirerek ve işbirliği yaparak yatırıma dönüştüren toplumlar gelişme ve büyümede önemli aşamalar katetmektedir. İnsan beyninin gelişimi, ihtiyaçların artması ve çeşitlenmesi, yaratıcılık olgusunun olağan üstü bir kavram olmaktan çıkarak insan ihtiyaçları kategorisine girmesi, haberleşme ve ulaşım sistemlerinin adeta mucizevi gelişimi neticesinde 1970’li yılların ulus ekonomilerine dayalı gelişme ölçütleri yerini küreselleşme bağlamında dünyaya kapılarını açan bireyler ve şirketler olarak gelişme arzusuna bırakmıştır. Böylece girişimcilik kavramı da klasik anlamından çıkarak sadece üretim faktörlerinin bir araya getirilmesi bağlamında değil, dünyaya yeni bir bakış açısı geliştirme felsefesiyle düşünölmeye başlanmıştır. Bu bakış açısını birkaç boyuttan tespit etmeye yönelik olarak yapılan bu çalışmada varsayımlar ile bulguların birbiriyle örtüştüğü görölmektedir.

Birinci varsayım doğrultusunda, her iki kentte de girişimciliğin ve girişimcilik rolünün aileden devralındığı ve girişimcilerin yaygın olarak bulunan sanayi kolunda faaliyet gösterdikleri gözlenmiştir. Diğer bir ifadeyle, iki kentte de taklide dayalı (imitation) ve geleneksel girişimcilik anlayışının hakim olduğu sonucuna varılmıştır.

İkinci varsayıma ilişkin olarak girişimcilerin tanımadıkları insanlara yeterince güvenlerinin olmaması nedeniyle, ya şahıs işletmesi olarak faaliyetlerine devam etmekte oldukları ya da çok yakın akrabalarıyla ortaklık ve işbirliği yapmaya yöneldikleri görölmüştür. Böylece, girişimciler aile şirketi şeklindeki çalışma yöntemini tercih etmektedirler. Bu bağlamda, Erzurum’da girişimcilerin ya şahıs işletmesi (%33.8) olarak ya da aile ortaklığı (%32.5) şeklinde faaliyetlerine devam ettikleri, Denizli’de ise daha ziyade aile şirketini (%65.3) tercih ettikleri tespit edilmiştir. Böylece, Denizli’de sermayenin aile içerisinde de olsa, geniş bir tabana yayıldığı, buna karşılık Erzurum’da sermayenin daha kişisel kaldığı ortaya çıkmıştır. Bu kişiselliğin ve aile ortaklığının yaygın olmasında, her iki ilde şirketleşme konusunda bir güvensizlik duygusunun hakim olduğu görölmektedir. Bu güvensizlik duygusunun bir başka yansıması üçüncü varsayımla elde edilen bulgularla da tespit edilmiştir. Ülkede yaşanan siyasal istikrarsızlık ve bunun yarattığı iktisadi belirsizlik ortamı girişimcileri özellikle gelecek endişesine dayalı olarak (ihtiyat motifi ile) tasarrufta bulunmaya yöneltmekte ve bu durum da yatırımları olumsuz etkilemektedir. Enflasyonist yapı özellikle Erzurum’daki mevcut işletmelerin düşük kapasiteyle çalışmalarına (Erzurum’da %60 üstü kapasiteyle çalışan işletme nispeti %32.5’iken, Denizli’de bu oran %76.8) ve istihdam sorunun ortaya çıkmasına yol

açmaktadır. Söz konusu olgu, dışa açılmamış Erzurum ekonomisinin mali disiplindeki bozulmalardan daha fazla etkilendiğine işaret eder.

Girişimciler, Türkiye’de girişimcilik ögesini engelleyen faktörlerden en önemlisinin devletin uyguladığı yanlış ve cezalandırıcı politikalar olduğunu öne sürmüşlerdir. Türkiye’de de mali disiplinin sağlanamamasına paralel olarak uygulanan vergi ve benzeri politikaların teşebbüs faaliyetlerine olumsuz etkide bulunduğu fikri üzerine yoğunlaşma söz konusudur. Diğer taraftan kamunun borçlanma gereğine bağlı olarak yüksek faizlerle devletin borçlanmaya yönelmesi, rantiyeye olarak ifade edilen bir sınıfın doğmasına da yol açmıştır. Herhangi bir risk olmaksızın, böylesi bir tatlı kazanç olgusunun yaratıldığı Türkiye’de mal ve hizmet üretip, onu pazara yöneltme işi hem zahmetli hem de riskli olmaktadır. Dolayısıyla mevcut girişimciliği besleyecek öge, kamunun kendini disipline etmesiyle doğal bir süreçte ortaya çıkacağına ilişkindir. Öte yandan, girişimcilik üzerinde olumlu etkiye sahip olan teşvik uygulamaları da amacına ulaşmamıştır. Halbuki, teşvik sistemi ekonomik kalkınmanın temel faktörü olan piyasa güçlerini harekete geçirici mahiyette olmalıdır. Oysa, teşvik kredisi al(a)mayan girişimcilerin öncelikli gerekçesini yoğun bürokrasi oluşturmaktadır. Kalkınmada bu derece önemli bir unsur olan insan-girişimcilik faktörünün kamu eliyle yıldırıcı-caydırıcı açık ve net olmayan teşvik politikaları ile değil, anlaşılır ve ulaşılabilir dolaylı teşvik politikalarıyla (vergi, sigorta indirimi, ucuz enerji tahsisi, vb.) desteklenmesi önem arz etmektedir.

Girişimciler, kendilerini gelişmiş ekonomilerdeki girişimcilerden daha geride bulduklarını kabul etmekte, ancak bu farkı dışa açık ve rekabetçi politikalarla kapatabileceklerine inanmaktadırlar. Diğer taraftan, yabancı sermaye ile yapılacak işbirliğinin mevcut olumsuzluğu daha hızlı bir şekilde elimine edeceğini düşünmektedirler.

Arzulanan seviyede girişimci ögesine sahip olamayan yörelerde kaçınılmaz sonuç, üretim faktörlerinin daha gelişmiş bölgelere yönelmesidir ki; bu da göç alan yörenin kentleşme sürecini olumlu yönde etkilerken, diğerlerini olumsuz yönde etkilemekte ve bölgesel dengesizliği derinleştirmektedir. Bu durum Denizli ve Erzurum örneğinde kendisini bariz bir şekilde göstermektedir. Erzurum 1980’li ve 1990’lı yıllarda sürekli net dış göç veren (%-0.65 ve %-0.113) bir kent konumunda iken, Denizli aynı yıllar itibariyle net göç alan (%0.3 ve %0.15) bir il konumundadır. Bu durum beşeri sermaye göçü açısından Denizli’nin göç alan, Erzurum’un göç veren olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca mevduatların krediye dönüşüm oranlarının Erzurum’a göre Denizli’de daha yüksek olması, beşeri sermaye göçüne ilaveten fiziki sermaye göçünün de olduğuna işaret eder. Bu iki olgunun yansımaları da GSYİH’daki gelişmelerden görülebilir. Bu bağlamda, her iki ilin yıllık ortalama GSYİH’daki değişimleri ele alındığında, 1988-1998 döneminde Denizli %5.72 oranında, Erzurum aynı dönemde %0.5 oranında büyümüştür (DIE ve DPT). Denizli’nin daha yüksek bir büyüme hızına sahip olmasında kuşkusuz girişimciliğin payı net bir şekilde ortadadır.

Özetle, Erzurum’daki işletmelerin (girişimcilerin) genel anlamda geleneksel küçük sanayi yapısında oldukları, buna karşılık Denizli’deki

işletmelerin modern küçük sanayi işletmeciliğine daha yakın oldukları söylenebilir. Her iki ildeki girişimcilerin modern anlamdaki girişimcilikten (icatçı) ziyade taklitçi bir yapı sergiledikleri görülmüştür. Ancak bu taklitçilik Denizli’de tekstil sektörü üzerinde yoğunlaşırken, Erzurum’da geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Denizli karşılaştırmalı üstünlüğünü tekstil sektöründe yakalayarak, ekonomisini hızla büyütmüş; Erzurum ise avantajlı olabileceği bir sektörü dahi geliştirememiştir.

Çalışmadan elde edilen bulgulara göre sunulabilecek öneriler şunlardır:

1. Girişimcilik özellikleri açısından hemen hemen benzer özellikler arz eden bu iki ildeki gelişme farkında, Denizli’nin faktör donatımı ve karşılaştırmalı üstünlüğe uygun alan(lar)da yoğunlaşmasına karşılık, Erzurum’da bu olgunun farkına henüz varılamamıştır. Sanayileşme gerçekleşirken bölgelerin tarihsel geçmişi ve kendi kültürlerinin bir uzantısı olan üretim alanlarında üretim yapmaları girişimcilerin faaliyetlerinde daha güvenli ve dolayısıyla daha atak olmalarına fırsat verecektir. Böylece sanayi bölgelerinde yaşanan uzmanlaşma, dünyaya açılan işletmelere özellik katacak ve rekabette onlara üstünlükler sunacak fırsatları tanıyacaktır. Bu sebeple, kamu planlamacılığı ve teşvik sisteminin bölgelerin faktör donatımı ve karşılaştırmalı üstünlük yapısına göre yeniden yapılandırılmasının bölgeler arası dengesizliği gidermede etkin rol oynayacağı ileri sürülebilir.
2. Özellikle gelişmekte olan bölgelerde bölgesel farklılıklara karşın işletmelerin dünyaya açılırken kaynakların etkin ve koordineli kullanımına yönelik olarak sektörel dış ticaret şirketleri şeklinde örgütlenmeleri onların rekabette daha güçlü olmalarına imkan verecektir. Bu örgütlenmeler sadece kaynak temini ve pazarlama faaliyetlerinde değil aynı zamanda çağımızın en önemli ve sürekli ihtiyaç duyulan kaynağı bilginin kullanımı ve paylaşımı açısından gerçekleşmelidir. Buna ilaveten, modern yönetim tekniklerini kullanacak ve bu tekniklerin öğrenilmesini ve yaygınlaştırılmasına katkıda bulunacak stratejik yöneticilerin bu tür stratejik örgütlerde kullanımı bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını hızla kapatmakta etkin rol oynayacaktır.
3. Araştırma sonuçlarından biri de işletmelerin bünyelerinde aile bireylerini istihdam etmeleri ve aile dışındaki diğer şirket ve kişilerle ortaklık kurmamalarıdır. Bir başka ifadeyle hem yönetim olarak hem de sermaye olarak aile şirketini tercih etmektedirler. Bunun pek çok sebebi olabileceği gibi en önemli sebeplerinden biri de işletmelerini başka ellere teslim etmekten tedirgin olmaları yani kendileri ve aileleri haricindeki kişilerle güvenmemeleridir. Öyleyse, en azından bu tedirginlik süreci geçinceye kadar işletmelerin yine aile şirketi konumunda fakat kurumsallaşarak faaliyetlerine devam etmeleri, onların aile

bireyleri ile sinerjik güç oluşturmalarının yanı sıra dışarıya açılmalarında ve diğer ortaklıklara yönelmelerinde bir geçiş sürecini oluşturacaktır. Bu durum yeni bir girişimcilik kültürü ve modeli olarak önerilebilir.

4. Bir diğer öneri hükümet politikalarıyla ilgilidir. Devlet, bölgelerin her türlü ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle ve bir takım politikalar icabı onlar için yatırımda bulunurken bu durum kendi ihtiyaçlarını hissedip karşılamak için girişimde bulunmaları gereken işadamlarının teşvikinde her zaman etkili olamayabilir. Böyle bir teşvik, pazar alanlarını daraltarak, istihdam için eleman kıtlığı yaratarak ve daha da önemlisi devlet yatırımlarıyla bir şekilde karşılanmış ve karşılanacağına dair ümit içeren ihtiyaçlar için işadamlarının harekete geçmesi ve yatırım yapmalarında isteksiz olmalarına yol açabilmektedir. Bu sebeple hükümet politikalarının, bizzat kamu yatırımı yapmak yerine işadamlarının kendi eksikliklerini birbirlerinin kaynaklarıyla tamamlamalarına yönelik örgütlenmelere ön ayak olmaya, onlar için kaynaklara ve bilgiye ulaşabilecekleri kanalları açmaya yönelik olması çoğu durumda etkin olacaktır. Fakat, işadamlarının yatırım yapabilmeleri için bölgelerde aktif rol oynamaktan kaçınması gereken hükümet politikalarının mali disiplinin oluşturulması ve adil işlemesi için ciddi bir çalışmaya öncelik vermesi kaçınılmaz olmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Denison, E. F. **Accounting for United States Economic Growth 1929-1969**, Washington, DC. 1974.
2. Emsen, Ö. Selçuk (1994). “Atatürk Üniversitesi’nde Beyin Göçü Olayına Bir Bakış”, **Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 3-4
3. Seyidoğlu, Halil. **Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama**, Güzem Yayınları, İstanbul, 1996.
4. Seyidoğlu, Halil. **Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük**, Güzem Yayınları, Ankara, 1992.
5. Wallerstein, I. (1998). “Ulusal ve Uluslararası Göçün Eğitimsel Sonuçları”, **Toplum ve Göç, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildiriler Kitabı**, 1998.
6. Wennekers, Sander ve Roy Thurik (1999). “Linking Entrepreneurship and Economic Growth”, **Small Business Economics**, 1999.
7. World Atlas, 1998.